

Gazzâlî’de Varlık-İnsan-İbâdet İlişkisi

İdris Lap*

Öz: Varlık-insan-ibâdet ilişkisi özellikle teolojiyle ilgilenen filozofları, kelimcileri ve mutasavvıfları hayli meşgul etmiştir. Hatta bu mesele Allah’a yükselmek isteyenlerin genelinin problemidir denilebilir. Doğası gereği yaratıcısıyla irtibata geçme ihtiyacı hisseden insan, Allah ile nasıl ilişki kurulabilir bunun yollarını aramaktadır. Bu yolun haberleşme ağı Allah’tan insana vahiy yoluyla, insandan Allah’a dua ve ibâdet yoluyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ibâdetlerin bir yönüyle Allah’a diğer yönüyle insana bakan tarafı vardır. Samimi ve içten duygularla yerine getirilen ibâdetler, bir taraftan insana Tanrı ile kurduğu iletişimin mutluluğunu yaşatırken, diğer taraftan toplum içindeki değerini yükseltmektedir. Bu statü onun özgür iradesiyle bilerek ve isteyerek Allah’a iman ve ibâdetin seçilmesinin mükâfatıdır. Böylelikle insan yaratılmış diğer varlıklardan daha imtiyazlı konuma getirilmiştir. Bu bağlamda ele alınan makalede varlık-insan-ibadet ilişkisi İmam Gazzâlî zaviyesinden tasavvufî bağlamda incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Allah, Varlık, İnsan, İbâdet.

Interrelation among Concepts of Existence, Human Being and Worship According to Al-Ğhazâlî

Abstract: The interrelation among concepts of existence, human being and worship has busied especially philosophers dealing with religion, theologians, and Sufis. In fact, this matter is a general problem for people who would like to come closer to Allah. Human being who inherently needs to have a contact with his Creator continuously looks for ways of establishing a connection with Allah. This communication network takes place through revelation from Allah to human being and through prayer and worship from human being to Allah. Hence worships have two respects, one of them is towards Allah and the second one shapes the life of human being. Sincere and intimate worshipping, which is harmonized with all kinds of good conducts, in one sense make human being feel the happiness of being in touch with God and on the other hand uplift moral and social status of human being in the society. In this manner, choosing

* Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
PhD Candidate, Ankara University, Institute of Social Sciences, Ankara, Turkey.
idrislap@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2750-4535>

the way of worshipping Allah through free will has brought human being to a more privileged, honorable, and superior position than other created beings. In this article, the interrelation between concepts of existence and human being, which is discussed generally in the context of philosophy and religion, has been tried to be revealed from the point of view of worships according to al-*Ghazâlî* in the context of Sufism.

Keywords: Sufism, God, Existence, Human, Worship.

Giriş

Fizik ya da fizik ötesi metafizik alanda yer kaplayan her şey varlık olarak nitelendirilmektedir.¹ Bir yerlerden çıkmak, kendini göstermek, zuhur etmek ve mevcut olmak gibi anlamlara gelen varlık,² mevcut ya da oluşa karşı değişmeden kalabilen, zaman ve mekân içerisinde bir yer işgal eden kalıcı gerçeklerdir.³ O halde gerçek ve mutlak varlık nedir? Varlıklar nasıl varlık sahasına inmiştir? gibi sorulara cevap bulmak zorundayız. Bu ve buna benzer soruların cevabını akıl yürütme yollarını kullanarak bulmaya çalışan İmam Gazzâlî, (öl. 505/1111) henüz hiçbir şey yokken Allah vardı; ezelî ve ebedî irade takdir ettiği şeyleri yaratmaya karar verdiği anda yarattı şeklindeki açıklamalarıyla yaratıcı ve yaratılanlar hakkında önemli tespitlerde bulunur.⁴ Bir diğer ifadeyle âlem bugün var olduğu şekilde var olduğu nitelikte ve var olduğu mekânda Allah'ın iradesiyle varlık sahasına inmiştir değerlendirmesini yapmıştır.⁵

İmam Gazzâlî'ye göre, yaratılanlardan sadır olan fiiller yine küllî irade sahibi Allah'tandır. Nitekim bir kimse “duvar, taş ve cansız varlıklar fail değildir; fiil sadece canlılara mahsustur.” dese onun bu sözüne itiraz edilmez; çünkü gerçekte fiil irade sahibi usta tarafından gerçekleştirilmiştir. Keza birini ateşe atarak ölümüne sebep olsalar “ateş katildir.” denilemez; çünkü gerçek

.....

- 1 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Ekin Yayınları, 1997), 694.
- 2 Hüseyin Atay, *İbni Sina'nın Varlık Nazariyesi* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1983), 20-22.
- 3 Cevdet Kılıç, “Varlık Probleminin Zihinsel Gelişimi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 39-68.
- 4 Peter Adamson-Richard C Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. M Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2007), 160; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazzâlî, *Tehafütü'l-felâsife, Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 23
- 5 Gazzâlî, *Tehafütü'l-felâsife*, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu, 23.

katiller onun ölümüne neden olanlardır.⁶ Taşın düşmesi, ağacın sallanması, çiçeklenip meyveye durması gibi hareketler şuursuzca yapılan hareketlerdir. Öte yandan hayvanların oraya buraya gitmeleri, yemeleri içmeleri gibi şuurlu fakat akılsızca yapılan fiillerle, işleyip işlememekte irade ve şuur sahibi insanların akıllıca davranışları kendiliğinden meydana gelemez. Aksine bu fiillerin işlenmesinde gerekli kuvveler kendi kendilerine sahip oldukları güçle değil, bilakis Allah tarafından kendilerine bahşedilen güçle vücut bulmaktadır.⁷ O halde yaratan, güç ve kuvvet sahibi yalnız Allah'tır.

İmam Gazzâlî boyun eğmek, saygı göstermek, bağlanmak, tapınmak ve itaat etmek, manalarına gelen ibâdeti,⁸ yalnız Allah'a hasretmiştir.⁹ Ona göre mahlukat hamd ile O'nu tesbîh etmek mecburiyetindedir.¹⁰ Güneş, ay, yıldızlar ve galaksilerin yanında berzah, kıyamet, haşir, mizan, sırat, cennet, cehennem ve melek gibi görünen-görünmeyen bütün varlıklar yüce yaratana ibadet eder. Bu varlıklar birbirinden farklı âlemlerde hüküm sürmekte olup şu beş ayrı mertebede değerlendirilmektedir.¹¹

1. Zatî varlık: İmam Gazzâlî, bu varlığı âlemin varlığı gibi hislerle değil, kâinatta yarattığı apaçık burhanlarla bilinen Allah Teâlâ olarak betimlemektedir. O, açık olduğu kadar anlaşılabilir ve te'vile gerek duyulmayacak kadar hakiki bir varlıktır. Hislerle veya hayallerle idrak edilebilir veya edilemez tüm varlıklar var olabilmek için illâ O'na muhtaçtır.¹²

2. Hissî varlık: Rüya ve hayâller nev'inden olup göze var gibi görülen varlıklardır; ancak bazı insanlar iç âlemindeki berraklık ve saflıktan kaynaklı tamamen uyanık, sağlıklı ve akli başındayken de meleklerin cevherlerini aksettiren güzel suretler

.....

6 Gazzâlî, *Tehafütü'l-felâsife*, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, 60-61.

7 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, çev. Serkan Özbudun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 23-24.

8 Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1419/1999), "abd", 9/10.

9 er-Ra'd 13/15.

10 el-İsrâ 17/44.

11 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l islam ve'z-zendeқа* (Beirut: Dâru'l Minhâc, 1438/2017), 57.

12 Gazzâlî, *Faysal*, 61.

görebilmektedir.¹³ Hz. Meryem'e meleğin düzgün bir insan kılığında görünmesi¹⁴ bu duruma misal verilebilir.

3. **Hayalî varlık:** Duyu organları vâsıtasıyla görünen varlıkların, gözden kayboldukları zamanlarda birer formlarının zihinde kâlanlarıdır ki, muhayyilede görülen her şey hislerde pekâlâ tasavvur edilebilir. O zaman zihinde canlandırılan ve hayalen görülen imajlar bu tür varlıklardır.¹⁵
4. **Aklî varlık:** Histe, hayalde ve bizatihi hariçteki suretine bakmadan sadece mana ve hakikatine yönelik aklın kavradığı şeydir. Akıl bu şeyin dış âlemdeki varlığını, his ve hayaldeki suretini dikkate almadan kavrar. Örneğin kalem denilince yazma cihetinin, el denilince tutma gücünün anlaşılması böyledir.¹⁶
5. **Şibhî varlık:** Varlığa benzeyen varlık demektir. Yani bu şey ne surette ne hakikatte ne hayalde ne de histe mevcuttur. Fakat mevcut başka bir şey olup özelliği ve sıfatı ile çok daha farklıdır. Allah'ın gazabı, şevki, sabrı buna misal teşkil edebilir.¹⁷

İmam Gazzâlî, görünenlerin dışında bazı varlıkların görülememesinin yok oldukları manasına gelmeyeceğini, zira nice müşahhas varlıkların boyutları itibariyle çıplak gözle görülmelerinin mümkün olmadığını belirtir. Kaldı ki, bazı varlıklar da yapıları ve özellikleri gereği zaten görünmezler. Bu durumda varlık denen şeyin görünen, hayal edilen, dillendirilen ve yazılabilen dört özelliği mevcuttur.¹⁸ Ölçülüp-biçilebilen, evsafı ve keyfiyeti takdir edilebilen varlıklar Âlem-i Halk, kemiyeti ve keyfiyeti tayin ve takdir edilemeyen varlıklar ise Âlem-i Emir konumundadır.¹⁹ Ona göre söz konusu varlıklar bir-

.....

13 Gazzâlî, *Faysal*, 61-62.

14 Meryem 19/17.

15 Gazzâlî, *Faysal*, 63.

16 Gazzâlî, *Faysal*, 60.

17 Gazzâlî, *Faysal*, 60.

18 *Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, İlcâmü'l'avâm'an 'ilmi'l-keâm, Mecmûatü Resâli'l-İmami'l-Gazzâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006c), 45.

19 *Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, el-Erba'în fi usûli'd-dîn fi'l-akâid ve'esrâri'l-ibâdât ve'l-ahlâk*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1424/2003), 64.

birinden ayrı cevher, nitelik, nicelik, izafe edilen, yer, zaman, konum, iyelik, etkileme ve etkilenme şeklinde on türe ayrılmaktadır.²⁰

Varlıklar gerek aklen gerekse dinen İmam Gazzâlî zaviyesinden iki kategoride ele alınmaktadır. Birisi mutlak varlık Allah, diğerleri izafî varlıklardır; yani bunların varlıkları ve yoklukları müsavi olup varlık sahasına inebilmek için mutlak varlığa muhtaçtırlar. Her iki varlık arasında yegâne bağ ibadettir. Abd ile ma’bud ibadet sayesinde ilişkilerini devam ettirir. Geneli itibarıyla varlıklar cebren Allah’a ibadet ederken bunun istisnası insanlar ve cinlerdir. Bu iki varlık Allah’a ibadet edip etmeme hususunda muhayyer bırakılmakla diğerlerinden ayrılmaktadır. Makalede İmam Gazzâlî zaviyesinden varlık-insan-ibadet ilişkileri değerlendirildiğinden konunun iki ana başlık etrafında şekillenmesi meselenin izahı için yeterli olacaktır. Bunlardan ilki “varlık-ibadet ilişkisi” diğeri ise söz konusu varlıkların odağı konumundaki insanın yaratılışı ve ibâdetle ilişkilerinin anlatıldığı “insan-ibâdet ilişkisi” üzerinedir.

1. Gazzâlî’de Varlık-İbadet İlişkisi

Varlıklar hakkında dorudan doğruya Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili içinde kandil bulunan bir lambaya benzemektedir. Kandil inciyi andıran yıldız misali bir cam fanus içindedir. Ne doğuya ne de batıya ait olan yağ, neredeyse ateş dokunmadan ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılmaktadır. Anlaşılan nûr üstüne nûrdur; Allah nûruna dilediğini kavuşturur.”²¹ ayetine bakan İmam Gazzâlî, varlıkların tamamını nûr olarak değerlendirmektedir. Ancak bu nûrların içinde eşi, benzeri bulunmayan tek ve gerçek bir nûr vardır; o da Allah’tır. Diğer nurlar O’ndan meydana gelmiş ve O’nun nurunu yansıtmaktadır.²²

Allah’tan başka varlıkların mevcudiyetleri kudretten hâsıl olmuş, başlangıcı ve sonu gelecek şeylerken,²³ Allah’ın varlığı böyle değildir. “O bir tektir.

.....

20 Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Mi’yârü’l-ilm*, İlmün Ölçütü, çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak (İstanbul: Elma Basın Yayınları, 2013), 466-494.

21 Nûr 24/35.

22 Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Miškâtü’l-envâr, Mecmûatü Resâilü’l-İmami’l-Gazzâlî içinde* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1427/2006e), 14.

23 er-Rahman 55/26.

eksiksiz, sameddir; bütün varlıklar O'na muhtaçken O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Doğurmamış ve doğurulmamıştır. O'na bir denk de yoktur."²⁴ Varlığı o kadar açık ve nettir ki, misal verilerek izah edilmekten dahi varestedir.²⁵ Çünkü "nereye dönerseniz O'nun veçhi oradadır."²⁶ O halde O'ndan başka ilâh da yoktur. Zira ilâh, yüzlerin ibâdete yöneldiği zâttan başkası değildir.²⁷ Tüm işaretler O'nu gösterdiğine göre artık O'ndan başka ibadet edilmeye layık hiçbir şeyden bahsedilemez.

Allah Teâlâ, var olmak için hiçbir şeye gereksinim duymadığı gibi, varlığını devam ettirmek için de herhangi birine ihtiyaç hissetmeyen tek varlıktır.²⁸ Çünkü varlıktan herhangi bir eser yokken evvel, ahir, zâhir, bâtın,²⁹ zamandan ve mekândan münezzehe yegâne varlık O'dur.³⁰ O'nun evvel oluşu, diğer varlıkların tamamının varoluş nedenidir. İşte bu hakîkatten dolayı Allah'tan önce hiçbir şey yoktur; mahlûkat tümüyle yok olduktan sonra O'nun varlığı bâki kalacaktır. Zâhir vasfı her şeyin O'nun varlığına apaçık delaletini, bâtın vasfı ise latif olduğunun işaretidir.³¹

İmam Gazzâlî'nin Allah Teâlâ hakkındaki görüşleri O'nun Hayy, Kâdir, Cebbâr ve Kahhâr sıfatlarıyla her türlü noksanlıktan ve acizlikten münezzehe olduğu doğrultusundadır. O'nu uyuklama ve uyku hâli tutmaz; O'nun hakkında fânîlik ve ölüp yok olmaktan asla bahsedilemez. Mülkün, gerçek ve yegâne sahibi olan Allah Teâlâ yaratan, rızık veren ve ecelleri takdir edendir. Takdir edip de hayat verdikleri saymakla bitmez. Mutlak hâkimiyet, güç ve kudret yalnızca O'na aittir.³² Çünkü ötekiler umumî, O ise daha hususi, daha şümüllü ve daha gerçektir. Mahlûkatın miracının nihai noktası O'nun ferdâniyet

.....

24 el-İhlâs 112/1-4.

25 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1433/2012), 35.

26 el-Bakara 2/115.

27 Gazzâlî, *Mişkât*, 14.

28 Gazzâlî, *Mişkât*, 17-18.

29 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak, 20.

30 Yâsîn 36/82.

31 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Madnûn bih alâ gayri ehlihi, Mecmûâtü Resâli'l-İmami'l-Gazzâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006b), 92-93.

32 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa (Dimeşk: Dârü'l-Feyhâ-Dârü'l-Menhel Nâşirûn, 1431/2010), 1/324.

sifatının memleketidir. Kesret kalkarsa birlik gerçekleşir, izafet butlana uğrar ve yönler kaybolup gider. Zira cihet kalmamış; dip-zirve, sağ-sol, arka-ön inen-çıkan kalmamıştır.³³

İmam Gazzâlî’nin varlık konusunda serdettiği bu ve buna benzer görüşlerinden yola çıkıldığında, âlemin zulmet ve karanlığa gömülüken varlık mertebesine çıktığında nûra ve aydınlığa kavuştuğunu; dolayısıyla ufukta beliren ilk varlığın “akl-ı evvel” olduğunu iddia eden İbnü’l-Arabî’yi etkilediği söylenebilir.³⁴ İmam Gazzâlî, tabiatta cereyan eden hadiselerdeki ahenk ve şaşmaz işleyişe bakarak, âlemdeki bu düzenin her şeyi bilen ve her şeye güç yetiren bir mâ’budun eseri olduğunu anlatmak istemektedir.³⁵ Ona göre mahlûkat bir öze ve mahiyete sahip olmasına rağmen tek başına varlık sahasına inmesi mümkün değildir; belki bu özellik varoluşlarının lüzumlu şartlarındanır.³⁶

Yaratılanlar konusunda filozoflar, evrenin de Tanrı gibi ezeli ve ebedi olduğu, âlemi oluşturan cevherlerin asla yok olmayacağı,³⁷ görüşünden tamamen ayrı bir görüş serdeden İmam Gazzâlî’ye göre, âlem Allah’ın mutlak iradesi sonucu yine O’nun tarafından yaratılmıştır. O yaratılmasını takdir ettiği şeyleri yaratmaya karar verdiği anda yaratmaktadır.³⁸ Bu görüş hem akla hem de şeriata uygun olması hasebiyle filozofların görüşünden daha makuldür. Çünkü mahlukat Allah’ın emrine boyun eğmişken nasıl ebedî ve ezeli olabilir? Bu son derece muhaldir; dolayısıyla İmam’ın mutlak varlık hakkındaki görüşleri daha tutarlıdır.

İmam Gazzâlî düşüncesinde cevher, araz, sıfat, mevsuf, görünür görünmez her ne varsa Allah’ın hikmet, kudret, celal ve azametinin tezahürleridir. Gökler yer ve bu ikisi arasında mevcut dağlar, ovalar madenler, ırmaklar, denizler, yıldızlar, güneş ve ay gibi varlıklar görünürken arş, kürsü, cennet, cehennem melekler ve cinler gibi varlıklar farklı sebeplerden ötürü görünmezler. İster görünür ve bilinir olsun, isterse görünmez ve bilinmez olsunlar

33 Gazzâlî, *Mişkât*, 14.

34 İbrahim Coşkun, “Muhyiddin İbn Arabî’nin Felsefesinde “Allah” Mefhumu”, *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)* 21 (2008), 125.

35 Gazzâlî, *Mişkât*, 93.

36 Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması* (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 254-255.

37 Yaşar Aydın, *Gazzâlî: Muhafazakar ve Modern* (Bursa: Arasta Yayınları, 2002), 28.

38 Adamson-Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. M Cüneyt Kaya, 160.

bütün bu varlıklar, hakikatlerini yalnız Allah Teâlâ'nın bildiği mukayyet ve izafi varlıklar şeklinde nitelendirilir. Söz konusu tüm bu varlıklar hakkındaki bilgiler çoğu zaman vahiyle sınırlı olup, nasıl ve nicelikleri yeterince bilinmemektedir.³⁹ Nitekim “Sizin bilmediğiniz daha nice şeyler var ki, onları da Allah yaratmaktadır.”⁴⁰ ayetinde belirtildiği üzere O'nun vahdaniyetine celâl ve kibriyasına delâlet eden nice yaratılmışlar vardır ki, bunları Allah'tan başkası bilemez

Sema, arz ve bu ikisi arasındakiler bir mukayeseye tâbi tutulacak olsa arza oranla semanın daha kuvvetli ve sanat yönünden daha latif yaratıldığını belirten İmam Gazzâlî'ye göre, insanların yaşaması için yerin yayılması, geniş yolların ve geçitlerin açılması, sağlam kazıklar şeklinde dağların dikilmesi ve daha niceleri Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmiştir. Ancak göklerin acayiplikleri yanında bu varlıkların hilkatleri çok basit kalmaktadır. Nitekim “Yaratılış bakımından siz mi daha çetinsiniz, yoksa gök mü? Allah onu halk etti ve tavanını yükseltip düzenlemekle kalmadı; gecesini örtüp kararttı, gündüzünü de açığa çıkardı.”⁴¹ âyeti bu hakikati dile getirmektedir.⁴² Yine Kur'ân-ı Kerîm'de geçen “Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları eğlenmek için yaratmadık!”⁴³ âyetiyle “O'nun arzda her türlü canlıyı yaymasında, rüzgârlar ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutların evirip çevirmesinde düşünen bir topluluk için deliller vardır.”⁴⁴ âyetinde mukayyet varlıklar yaratılmışlar kategorisinde değerlendirilmektedir.

İmam Gazzâlî göklerdeki yıldızların, güneşin, ayın ve gezegenlerin doğuşunu ve batışını hesaplayıp mahdut konaklarda akıp gitmelerini Allah'ın takdirine bağlar. Bu varlıklar miktarında, şeklinde, renginde, konuşlanmalarında, birbirlerine yakınlık ve uzaklıklarında külli bir aklın ve hikmetin eseridir. Mesela güneş ve dünya sabit kalsa da kendilerine mahsus hareketlerini kaybetse gece ile gündüz birbirinden ayrılmayacak; devamlı karanlık veya devamlı aydınlık olacaktı. Oysa geceyi örtü ve istirahat mahalli, gündüzü ise

39 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/277.

40 en-Nahl 16/8.

41 en-Nâziât 79/27-29.

42 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Hikmetü fi mahlûkâtillâh azze ve celle, Mecmûatü Resâilil-İmâmî'l-Gazzâlî içinde* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006a), 9.

43 ed-Duhân 44/38.

44 el-Bakara 2/164.

geçim vasıtası kılan Allah Teâlâ, mevsimlerin yaz, kış, bahar ve güz şeklinde meydana gelmesini dilemiştir.⁴⁵

İmam Gazzâlî’ye göre idrakten yoksun kâinat harikulade bu işleyişten habersizdir ve bunlar onun başarabileceği şeyler değildir. Çünkü “*Halk da emir de ancak Allah’a aittir.*”⁴⁶ Kemiyeti ve keyfiyeti takdir edilebilenler “Âlem-i Hâlk” olup kemiyeti ve keyfiyet tayin ve takdir edilemeyen “Âlem-i Emr”in gölgesi mesabesinde. İmam Gazzâlî bu iki alemi kendince Melekût ve Şuhûd âlemi şeklinde isimlendirmekte ve iki alem arasındaki geçirgenliği de Ceberût âlemi diye betimlemeye çalışmaktadır.⁴⁷ Varlık meselesini ibadetle ilişkilendirmek açısından bu doğrultuda biraz daha açalım.

1.1. Melekût Âlemi

İmam Gazzâlî’ye göre gözlerden ırak, nâmütenahî, ruh ve mana âlemi Melekût âlemine dâhildir. Ancak pek çok perde ile örtülüdür; perdeler kalktığında bu âlemin suretleri kalpte tecellî eder. Nitekim kalp ile Levh-i Mahfûz arasına giren perdeler yüzünden tecellîler her dâim görülmezler. Fakat perdeler kalktığında aynadaki suretin karşıda duran diğer bir aynada yansımaları misali bu suretlere benzer şeyler, Levh-i Mahfûz aynasından kalp aynasına bazen ilâhî lütufların estirdiği rüzgârlar, bazen uykuda rüyalar, bazen de yazarlar yoluyla yansımaya başlar. Bu yansımaların kalitesinde kalplerdeki takvânın büyük payı vardır. Ancak gayb perdesinin arkasında çakan şimşekler sayesinde makam sahiplerinin uyanırken de bazı bilgileri kalplerinde bulup, herkesin bilemediklerini bilebileceklerini göz ardı etmemek gerekir.⁴⁸

İmam Gazzâlî’ye göre, basiret gözü Melekût âlemini idrak edebilecek nice kabiliyetlerle donatılmıştır. Bu yüzden Hz. Ömer’in, “Kalbim Rabbimi gördü; cenneti gördüm” demesi bu âlemin baş gözüyle görülmesi anlamına gelmez. Mârifet nurları bu âlemin tamamı sayılan “Hazret-i Rubûbiyet” makamından feyzan ederek kalbe gelir ve böylelikle pekâlâ eşyanın hakîkati görülebilir.⁴⁹

45 Gazzâlî, *el-Hikmetü fi mahlûkâtillâh*, 14; Gazzâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/296.

46 el-A’râf 7/54.

47 Gazzâlî, *Erba’în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 68.

48 Gazzâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/537-538.

49 Gazzâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/531.

Kalp Melekût âlemine ait olması hasebiyle Şuhud âleminden uzaklığı nispetinde bu âlemden bilgi elde edebilir. Nitekim bu bilgilerin kulun ibâdetlerinde yadsınamaz bir payı söz konusudur. Peygamberlerin kalbine atılan vahiy, velilerin kalbine düşen ilham böyledir. Ancak bu seviyeye gelebilmek için farzların, vaciplerin ve revâtib ibâdetlerin ifâ edilmesi, dil ile kalbin sürekli irtibat hâlinde Allah'ı zikretmesi şarttır. Çünkü zikir dilden kalbe indiği zaman, Allah Teâlâ'nın rahmet kapıları açılmaktadır. Sabırla ve sebatla bu halin devamına çalışıldığında hakkın nurları Melekût âleminden çıkıp Ceberût âleminden süzülerek Şuhûd âleminde kulun kalbine doğmaktadır. Melekût âlemindeki tüm perdeler kalkıp da hakka'l-yakîn bilgiye ulaşmak için ölümle yüz yüze gelmek gerekir.⁵⁰

1.2. Ceberût Âlemi

Kur'ân-ı Kerîm'de rastlanmayan fakat Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen "ceberût" kavramı zorlama manasında kullanılmıştır.⁵¹ Örneğin, "Hilâfet benden sonra otuz sene sürecek, ondan sonra saltanat şeklini alacaktır."⁵² "Bu iş nübüvvet ve rahmetle başladı, rahmet ve hilâfet halini alacak, ardından ısıracı saltanat şekline dönüşecektir. Nihayetinde ceberût ve fesâd-ı ümmet meydana gelecektir."⁵³ şeklinde hadislerde geçen ceberûtun "kibriyâ, azamet ve zorbalık" gibi manalarda kullanıldığı görülmektedir. Ceberût âlemi hakkında ayrıntılı görüşler ileri süren Azîz Neseî, (öl. 700/1300) bu konuda şu değerlendirmelerde bulunur:

"Yokluk âleminde mevcut kuvve hâlinde bulunan varlıklar âlemine Ceberût, makul varlıklar âlemine Melekût, maddî varlıklar âlemine ise Mülk denir. Mülk, Melekût ve Ceberût âlemi birbirine ayna vazifesi görmektedir. Mekân itibariyle altta bulunanlar üstündeki âlemi yansıtmakla görevlendirilmiştir. Olan ve olması mümkün her şey Ceberût âleminde takdir edilir; Melekût ve Mülk âleminde ayrıntılarıyla yaratılır. Çünkü Ceberût mahiyetler, Melekût mâkuller, Mülk maddeler âlemidir. Cebir hâlinin hüküm sürdüğü .....

50 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/538.

51 Fikret Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 84.

52 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 5/220-221.

53 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/273.

bu âlemde Hakk'ın halk için takdir ettiği iradenin dışına çıkılamaz. Bu âlemde küllî suretler ve a'yân-ı sabiteler cüzi suretlerini kendisinden daha aşağı âlemlerdeki varlık sahasına sürmek için zorlanmaktadırlar.”⁵⁴

İmam Gazzâlî, Azîz Nesefî'nin belirttiği Ceberût âleminin varlığını kabul etse de bu âlemin yeri ve konumu ile alâkalı farklı görüşlere sahiptir. Ona göre Ceberût âlemi, Mülk ile Melekût âlemi arasında orta bir âlem konumunda, maddî âlemle ruh âlemi arasında bir tarafı karada diğer tarafı denizde sürekli hareket eden bir gemiye benzemektedir. Ancak iki kıta arasında yolculuk yaparken rotası belli bir gemiye ihtiyaç hissedilirken, Şuhûd âleminde Melekût âlemine intikallerde böyle bir vasıtaya ihtiyaç yoktur. Çünkü mâna âleminde seyrederken maddeye gereksinim hissedilmez. Bir başka ifadeyle kalbin arzu ve istekleri nasıl kılcal damarlara kadar beden her tarafına dağıtılan kuvvelerle harekete geçip kulak işitmekte, göz görmekte, burun koklamakta, dil tatmakta ve el dokunma hissiyle mukabelede bulunmaktaysa Ceberût âlemi de böyle bir kuvvet ve kudret orduları sayesinde ruhları Melekût âlemine taşımaktadır.⁵⁵

Şu hâlde Ceberût âlemi tam bir cebir halinin hüküm sürdüğü ululuk, azamet ve ilâhî kudret âlemidir. İmam Gazzâlî bu âlemi, maddî âlemin üstünde, Melekût âleminin altında bir yere konuşturmuştur. Ceberût, iki âlem arasında bir engel teşkil etmekte, Şuhûd âleminde Melekût âlemine yönelen yükselişlere mâni olmaktadır. Zira buradan Gayb âlemine ulaşmayı arzu eden nefisler üzerinde cebr, zorlama ve kahır gibi uygulamalar söz konusudur. Bu güç, maddî varlığın en altından manevî varlıkların en tepesindeki arşa varıncaya kadar her yeri kaplamıştır. Kullar bu âleme girdiğinde Hakk'ın ihtiyarına cebren uymak zorunda kalırlar. Çünkü burada mecburî bir durum söz konusudur; dolayısıyla bu âlemde kullardan hiçbirinin ihtiyarı geçmemektedir.

1.3. Şuhûd Âlemi

Şuhûd kelimesi sözlükte “kesin haber vermek ve bir yerde hazır bulunmak” anlamlarında mastardır. Göklerde ve yerde duyular vasıtasıyla idrak edilebilen her şey, “tanıklık yapmak ve algılamak” manalarına gelen “şehâdet

.....

54 İrfan Gündüz, “Ceberût”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Haziran 2020).

55 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/512.

ile âlem” kelimelerinden teşekkül etmiş bu âleme dâhildir.⁵⁶ Hakk’ın dışında gayrullâh, mâsivallâh ve sivâ gibi isimlerle de anılmaktadır.⁵⁷ Kur’ân-ı Kerim’in farklı âyetlerinde “âlimü’l-gaybi ve’ş-şehâde”⁵⁸ “yevmin meşhûd”⁵⁹ ve “meşhûd”⁶⁰ tabirlerinde geçen “şehîd” kelimesi, Allah’a nispet edildiğinde “her şeyi gözleyen ve hiçbir şey ilminden gizli kalmayan” anlamına gelirken, kullara nispet edildiğinde, “makamını gören ve nimetlere tanık eden” demektir.⁶¹

İmam Gazzâlî’ye göre galaksilerde yüzüp giden meteorlardan, yeryüzünde debelenen en küçük canlılara kadar her şey Allah’ın vahdaniyetinin şahitleri, celâl ve kibriyâsının alametleri olarak şühûd âlemine dâhil olup lütuf ve keremi her şeyi kuşatmıştır.⁶² Arzın beşik gibi yaratılması, orada geniş yollar ve geçitler açılması, dağların yeryüzüne sağlam kazıklar şeklinde dikilmesi, mahlûkatın yiyecek ve içeceklerinin tedariki ve huzur ortamında istirahatları, bu âlemdeki varlıklar için sadece birkaç misal teşkil eder.⁶³ Ölü arzın üzerine gökten su indirildiğinde canlanıp muhtelif bitkiler yeşertmesi ve bu bitkilerden hayvanların gıdalanması, kupkuru taştan ve bulanık topraktan tatlı ve tertemiz suyun akıtılmasıyla pınarlardan ve nehirlerden içirilmeleri aynı zamanda bu âlemin canlılığını göstermektedir.⁶⁴

İmam Gazzâlî, Allah Teâlâ’nın yarattıklarından dağlar altına yerleştirilmiş cevherleri ve yerin derinliklerinden elde edilen madenlerin -altın, gümüş, bakır, kalay, demir ve daha niceleri- farklı özelliklerine değinmektedir. Onlardan bir kısmı çekiçle dövülüp istenilen şekle sokulurken, firuze ve inci gibi dövülmeyi kabul etmeyenler de vardır. Allah, insanların bu madenleri çıkarmalarına, temizlemelerine ve onlardan çeşitli kaplar, aletler, paralar ve süs eşyaları yapmalarına imkân vermiştir. Petrol, kükürt, katran ve tuz benzeri maddelerden çorak, humuslu, humussuz topraklara kadar canlı cansız her

.....

56 İbn Manzûr, *Lisanü’l-‘Arab*, “alm”, 9/373.

57 Ahmet Cahid Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 125.

58 el-Bakara 2/255

59 Hûd 11/103

60 el-Burûc 85/3

61 Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi’l-Kur’ân* (Beyrut: Mektebetu Nezâru Mustafa Bâz, ts.), 354.

62 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa’bu’l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/278.

63 Gazzâlî, *el-Hikmetü fi mahlûkâti’llah*, 9.

64 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa’bu’l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/286.

şey hak ettiği ve gerektiği ölçüde yaratılmıştır.⁶⁵ Öyle ki, her şey bir tarafa hayatın menbaı sayılan suyun akıtılması bu âlemde yaratanın azamet, celâl, kudret ve hikmetinin kemâlini göstermeye ve taaccüp edilmeye kâfidir.⁶⁶

İmam Gazzâlî'nin bu âlemde ilginç bulduğu varlıklardan bir tanesi de istiridyenin kabuğunun iç katmanını korumak amacıyla ürettiği aragonit adı verilen bir çeşit kalsiyum karbonat kristalinden meydana gelen incidir. Gemilerin su üzerinde batmadan insanları ve yüklerini taşımalarını hayretler içerisinde aktarırken, “Âdemoğluna hayret etmek gerek! Nasıl olur da dinar, dirhem ve cevherleri gözünde olabildiğince büyütür de bir yudum sudaki nimetten gafil kalır! Oysa gerektiğinde su içilmeye, vücutundan dışarı atılmasına en çok muhtaç insan, bir yudum su için her şeyini vermekten geri durmaz.”⁶⁷ diyerek tefekküre kapı aralamak istemektedir. “Göklerde uçan kuşlara, evcil ve yabani hayvanlara, sivrisineğe, karıncaya, arıya, örümceğe ve daha nicelerine bak!”⁶⁸ demekle de her birindeki harikuladeliğin hikmet sahibi, âlim ve kâdir bir yaratan tarafından halk edildiğine dikkat çekmekte ve bilimizin nihai noktasının O'nun marifetinden aciz kalacağını itiraf ettirmektedir.

Bu düşünce tarzıyla İmam Gazzâlî, tüm âlemleri Allah merkezli ontolojik bir konumda değerlendirirken,⁶⁹ Şuhûd âleminin canlıların çoğalmasına ve huzur ortamında yaşamalarına müsait yaratıldığını belirtir.⁷⁰ Ona göre mukadder bir hesap üzere tertip edilmiş gök cisimleri muayyen konaklarda deveran etmekle ister istemez Allah Teâlâ'ya ibâdet etmektedirler. Ayrıca gecenin canlılar için örtü, uyku ve istirahat mahalli, gündüzün iaşelerinin teminine vasıta kılınması Allah'ın mahlûkata özellikle de ibâdet etmek için halk ettiği insanlara sunduğu bir lütuftur.⁷¹ “O her an yaratma halindedir. Artık Rabb'inizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?”⁷²

.....

65 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/287-288.

66 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/290-291.

67 Gazzâlî, *el-Hikmetü fi mahlûkâti'llah*, 12-13.

68 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/288-289.

69 Şaban Ali Düzgün, “Varlık Ve Bilgi Aydınlanmanın Keşif Araçları”, *Dini Araştırmalar* 10/30 (2008), 14.

70 el-Bakara 2/164.

71 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/296.

72 er-Rahmân 55/29-30.

Şuhûd âleminde zerreden küreye varlıkların tamamının ayrışabilen, birleşebilen ve farklı yapılara dönüşebilen varlıklar olduğunu belirten İmam Gazzâlî, değişikliklerin çok hızlı ve sürekli bir şekilde yaratılmasından⁷³ dolayı varlıklardaki süratli farklılaşmanın çıplak gözle görülemediğini belirtir. Sebeb-i hikmetlerini henüz kavrayamadığımız bu varlıklar insan için yaratılmıştır.⁷⁴ İnsan ise yalnız Allah'a ibâdet ve kulluk etmek için yaratılmıştır.⁷⁵ Bu özellikleri itibariyle insan, diğer varlıkların tamamından ayrılmakta ve ibadetle ilişkisi apayrı bir boyuttadır.

2. Varlık-İnsan-İbâdet İlişkisi

Acelecî ve zayıf yaratılması hasebiyle insan, sürekli bir yerlerden medet ummaya ve karşılaştığı sıkıntılı durumlardan kurtulmak için sığınacak bir kutsala ihtiyaç duyar. Aradığı bu kutsalın kendisini her türlü beladan kurtarması ve saadete kavuşturması için Allah'a dua eder. İmam Gazzâlî'ye göre kâinat üç âlemden yaratılmış; insan ise cem makamında bu âlemlerin numunesi şeklinde yaratılmıştır. Onun kalbine gelen marifet nurları Melekût; korku, heybet, azamet gibi duygular Ceberût; ağlamak, sevinmek, ürpermek gibi haller ise Şuhûd âlemindeydir.⁷⁶ Böylelikle insan her üç âlemle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlıdır.

Bir başka açıdan bakıldığında Gazzâlî'ye göre insanlar yeme-içme ve üreme bakımından bitkilere, hissetme ve hareket etme bakımından hayvanlara, sureti ve kıymeti bakımından tuvalde nakşedilmiş eşsiz tablolara benzemektedir. Şuhûd âlemindeki varlıklardan onu ayıran en büyük özellik, eşyanın hakikatini kavrayabilecek kabiliyette akılla donatılmasıdır. İnsan bu vasfıyla da Melekût âleminin meleklerine benzemektedir. Bu yüzden Şuhûd âleminde Melekût âlemine urûç etmeyi ve meleklerle bir arada bulunmayı hak etmektedir.⁷⁷ Hz. Yusuf'un kıssasında geçen kadınların, "Bu beşer değildir! Ancak, şerefli ve kerîm bir melektir."⁷⁸ demelerinin yanında, Hz. Peygamber'in, "Eğer

.....

73 en-Neml 27/64.

74 el-Câsiye 45/13; en-Nahl 16/9-14.

75 ez-Zâriyât 51/56.

76 Gazzâlî, *Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 64.

77 Gazzâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/520.

78 Yûsuf 12/31.

şeytanlar Âdemoğullarının kalpleri etrafında dolaşmasaydı, göklerin melekûtunu seyredeceklerdi.”⁷⁹ buyurması boşuna değildir.

Gazzâlî insanı tarif ederken ondaki hayvanî ruhu, yanarak etrafına ışık veren lambaya benzemektedir. Lamba onun hayatı, damarlarında dolaşan kan yağ, his ve hareketler ışığı, şehvet harareti, gazap dumanı, ciğer vicdanıdır. Bu ruh aslında hayvanların tamamında ortak özelliiktir; ancak Hz. Muhammed’in davetine icabete liyakatli ruh bu ruh değildir. İnsan bundan ayrı ve bambaşka, hilâfete layık görülen beşerî bir ruha sahiptir.⁸⁰ Bu itibarla Şuhûd, Ceberût ve Melekût âleminin en seçkinidir. Bedeni onun vatani, azaları usta birer sanat-kâr mesabesinde kabiliyetlerle donatılmıştır. Adeta Melekût âleminden Şuhûd âlemine indirilmiş ruhuyla, at üzerinde avlanan avcıya benzeyen insanın şehveti biniti, gazap av köpeğidir. Süvarisi usta bir binici, atı talimli bir binek, köpeği eğitilmiş olan insanın hedefine ulaşması çok kolaydır. Süvarisi beceriksiz, atı serkeş, köpeği sahibi için değil de kendisi için avlananın hedefe varması şöyle dursun helâki an meselesidir.⁸¹ Böylelikle Gazzâlî süvarinin bilgisizliğini insanın cehaletine ve basiretinin killetine, atının serkeşliğini şehvetinin çokluğuna, köpeğin saldırganlığını ise gazabın taşkınlığına yorumlamaktadır.

İnsanın uzuvlarını kalbin ordularına, hizmetçilerine ve yardımcılara benzeten Gazzâlî, kalbi beden üzerinde tasarruf sahibi tek kuvve olarak görmektedir. Azalardan hiç birisi onun iradesine muhalif hareket etmeye ve emirlerine karşı gelmeye muktedir değildir. Örneğin kalp, göze açılmayı emrettiğinde açılır ve görür; ayağa yürümeyi emrettiğinde yürümeye, dile konuşmayı emrettiğinde kelimeler söylemeye başlar. Şuhûd âleminden Ceberût âlemini geçerek Melekût âlemine giden kutsal yolculuğa çıkabilmesi için azalarından başka bir bineğe ve yol arkadaşlarına da ihtiyaç vardır.⁸² Onun bu âlemdeki bineği bedeni, yol arkadaşları gazabı ve şehveti, azığı ilmi, selâmeti ise salih amelleridir. Bütün bunlar sadece insanda cem olmuştur. Genelde her şey Allah’ın kuluken bu özellikleri itibarıyla özelde sadece insan abd makamına çıkabilir. Çünkü abd makamında bilerek ve isteyerek taat ve ibâdet yalnız Allah’a yapılmaktadır.⁸³

79 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8426.

80 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn, Mecmûatü Resâilil-İmâmi'l-Gazzâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006f), 34.

81 Gazzâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/516.

82 Gazzâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/511-512.

83 İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, “abd”, 9/10.

Gazzâlî'ye göre abd ile mâ'bud sonsuza ulaşan fakat hiçbir noktada buluşamayan iki mertebedir. Yeri gelir mâ'bud, abdin gören gözü, işiten kulağı, tutan eli olur. O haldeyken işiten, gören ve konuşan yalnız O'dur. Böylelikle abd akıl semasından miraca oradan da vahdaniyet tahtına oturmaya müstehak konuma çıkar.⁸⁴ Nefsini mâsivâyâ kulluktan azlettiğinde "abd-i hâlis", üstünlük taslamaktan arındığında "abd-i mahz", şeytandan uzaklaştığında "abd-i has", emredileni yerine getirdiğinde "abd-i ızdırâr", nafilerle Allah'a yaklaştığında "abd-i ihtiyâr" mertebesindedir. Eğer bu mertebeler dışında bir konumda bulunursa sıradan insanlar, yani "abd-i umûm" derekesinde diğer canlılardan herhangi bir farkı kalmayacaktır.⁸⁵ Belki bu durumdayken bile insanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliği yine ibâdetleridir.

Gazzâlî'ye göre insan ibâdetini zâhir ve bâtın diye sahip olduğu iki göze borçludur. Güneşin Şuhûd âleminde, Kur'ân-ı Kerîm'in Melekût âleminde nûr olarak doğması gibi iki gözden zâhir olanı hisler ve müşahede âleminde, bâtın olanı ise gayb ve melekût denen başka bir âlemde doğmaktadır. İnkişafı oranında kendilerine melekûtun kapıları açılmakta ve orada gördükleri acayıplıklar Şuhûd âleminde gördüklerini gölgelemektedir. Artık kim bu âleme sefer etmeyip Şehadet âleminin düşük seviyesinde kalırsa onun hayvandan bir farkı yoktur; hatta daha da sapkındır.⁸⁶ Çünkü hayvanlara Melekût âlemine uçacak kanatlar verilmemiştir.⁸⁷ Varlık âleminde ibâdet mertebesine hakkıyla layık tek ve eşsiz varlık akıllı ve tefekkür etmesini bilen insandır.⁸⁸ Bu makama ulaşabilmesi, Allah'tan başka her şeyden sıyrılıp gerçek manada ibâdetlerine ve kulluğuna bağlıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen, "Kullarımızdan İbrâhim'i an!"⁸⁹ "Kulumuz Eyüp'ü de an!"⁹⁰ "Onlar ne güzel kuldur."⁹¹ ifadelerinden mü'min kulun "abd"den daha güzel bir sıfatla anılmasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden abd makamındaki Hz. Muhammed ayakları şişinceye kadar ibâdet etmekten geri durmamıştır. Kendisine, "Ya Rasûlullah! Senin geçmiş ve gelecek bütün

84 Gazzâlî, *Mişkât*, 15.

85 Süleyman Uludağ, "Tasavvuf", *İslam Ansiklopedisi* (Erişim 24 Aralık 2019).

86 el-En'âm 6/77.

87 Gazzâlî, *Mişkât*, 8-9.

88 et-Tîn 95/4.

89 Sâd 38/45.

90 Sâd 38/41.

91 Sâd 38/30.

günahların af olmadı mı?” diyen eşine “Şükreden bir kul olmayayım mı?” diye mukabelede bulunması,⁹² onun ubudiyete ne kadar büyük bir önem atfettiğini gösterir. Yine melik peygamber olmakla kul peygamberlik arasında serbest bırakıldığında kul peygamberliği tercih ettiğini söylemesi,⁹³ onun ibâdet bilincinin ve kulluk şuurunun fevkalade gelişmişliğinin delilidir.

İmam Gazzâlî'ye göre akli mutedil, şeriat bilgisi kâfi, fitratı bozulmamış, sözleri doğru ve karakteri düzgün insanlar, Hz. Peygamber kadar olmasa da kemelleri ölçüsünde öfkesini kontrol altına alabilen, şehvetine yenik düşmeyen güzel ahlâklı kimselerin özelliklerini taşımaktadır. Amellerini Hakk'ın rızası için severek ve isteyerek yerine getirir; kötülükleri terk etmekte zorlanmazlar.⁹⁴ Bedeni, ruhu, kalbi, vicdanı, arzuları ve nefretleriyle bilerek ve isteyerek mü'min olmayı ve müslümanlığı tercih etmekle zâhirlerini ve bâtınlarını Allah'ın hükmünden gayrine kapatmışlardır.⁹⁵ İşte bu onların Rabb'ine doğru sefere başladıkları ilk miraçtır. Aşağuların aşağısına atılmışken en yüksek âleme çıkmayı hak etmiş; gaybın anahtarları yed-i kudretinde bulunan Allah Teâlâ'nın huzuruna varmışlardır. Artık nefsinin ve gayrinin hakikatini görebilmenin yanında başkaları da kendi vasıtalarıyla görünür konumdadır.⁹⁶

Bilgi denilen nurlar Allah'tan peygamberlerin ruhuna, oradan da mah-lûkata yansımaya başlar ki, Hz. Peygamber'e Sirâc-ı Münîr denilmesi bu sebeptendir. Allah Teâlâ, Hz. Muhammed'in ümmetine olan merhametinden, “Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının!”⁹⁷ buyurmuştur. Buna istinaden ahirette hesaba çekilmeden önce, henüz dünyada yaşarken kişinin hesabını görmesi gerektiğini belirten Gazzâlî, çalışıp çabalamadan ve ibadetsiz olarak cennete kavuşacağını zanneden kimsenin hayâle kapıldığını, kuru kuruya Allah Teâlâ'dan

.....

92 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Beirut: Dâru İbni Kesîr, 2002), “Teheccüd”, 6; Ebu'l-Huseyn İbn Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî Müslim, *Sahihu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd-Abdülbâkî (Kahire: Basım, 1955), “Müsâfirîn”, 18.

93 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/231.

94 Gazzâlî, İhyâ, thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/614-615.

95 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Mirâcu's-sâlikîn, Mecmûatü Resâli'l-İmâmi'l-Gazzâlî içinde* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006d), 57.

96 Gazzâlî, *Mişkât*, 8.

97 el-Haşr 59/7.

cennet istemenin büyük günah olduğunu belirtir.⁹⁸ İnsan Allah ve Resulünün emir ve yasaklarına şuurlu bir şekilde uyduğunda tüm hareketleri ibâdet değeri taşımaktadır. Allah'a şirk koşarak putlara, ateşe, ağaca ve haça tapınmak hiçbir zaman ibâdete değer görülmemiştir.⁹⁹ Ancak tevhid,¹⁰⁰ itaât,¹⁰¹ boyun eğmek,¹⁰² iman etmek ve salih ameller işlemek,¹⁰³ gibi önemli ilkeleri haiz ibâdetler, ubudiyet makamına çıkmaya layıktır.¹⁰⁴

Fahreddin Râzi, insanın ibâdetlerini saygının en ileri derecesi nitelendirilmesinde bulunurken,¹⁰⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, sevgi ve itaatle iç içe geçmiş ve yalnız Allah'a yapılan kulluğu ibâdet telakki etmektedir.¹⁰⁶ Gazzâlî bu görüşlere katılmakla birlikte ibâdetlerin Allah ile kullar arasında mevcut çok özel bir mahremiyetinden bahsetmektedir. Öyle ki, sultanlarla halvet için hediye ve rüşvet vermek gerekirken, şânı âlî ve kadri yüce Allah ile insan arasındaki kapılar sonuna kadar açıktır ve hiçbir aracıya ihtiyaç yoktur.¹⁰⁷ Kurbiyyet makamında abd, "Secde et ve yaklaş!"¹⁰⁸ müjdesiyle sevinirken, Hz. Peygamber'in, "Kulun Rabbine en yakın olduğu hâl secdedeki hâlidir."¹⁰⁹ sözünün gereği hicabından iki büklüm ilâhî azametini örtüsüne bürünmüş vaziyette ve son derece halinden memnundur.¹¹⁰ Bu durum Hristiyan mistisizminde tamamen farklıdır. Kurtuluşu aydınlanma ve dönüşüm olarak anlayan mistikler, yaratılmış varlıkların tanrısallaşması fikrini öne

.....

98 Gazzâlî, *Mirâcu's-sâlikîn*, 58.

99 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat Yayınları, 1971), 1/95.

100 en-Nisâ 4/36.

101 el-Bakara 2/172.

102 el-Fâtîha 1/5.

103 en-Nisâ 4/172-173.

104 el-Bakara 2/83.

105 Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 14/159.

106 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili İyyake ve İyyake nesteîn* (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1434/2013), 58-59.

107 Hasan Mahmud Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî* (İstanbul: Han Neşriyat, 1983), 221.

108 el-Alak 96/19.

109 Müslim, Sahîh, nşr. Muhammed Fuâd-Abdülbâkî, "Salât", 215.; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Salât", 148.; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Tatbîk", 78.

110 Gazzâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 46.

çıkartır ve ibadeti kapalı madde olmaktan çıkış, yani Tanrı’dan kopukluğun aşılması olarak anlar.¹¹¹

Gazzâlî’ye göre, nefis ve şeytanın kuvvetini azaltmak ve layık-ı vecih üzere Allah’a ubûdiyette bulunmak isteyenler, ihtiyarını kâmil bir eğitime teslim etmek suretiyle abdestli, oruca, sükûta ve halvete müdâvim olmalıdır. Allah’tan gelen hayra ve şerre rıza gösterip, cenneti ve cehennemi istemekten kaçınmalıdır. Böylesi için fakirlik ziyet, sabır süs, recâ binek, tevekkül şandır. Onlar Allah’tan gayri her şeyden ve herkesten müstağni olarak verâ yolunda zaruret miktarıyla iktifâ eder; bütün kalbiyle Allah’ı sever ve yalnız O’na sığınır. ¹¹² “Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere imân etmek; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş kimselere harcamak; namazı dosdoğru kılıp zekâtı vermek ve antlaşma yaptıklarında sözlerini tutmak; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabretmek”¹¹³ gibi üstün meziyetlere sahiptirler.

Sonuç

İmam Gazzâlî’nin görüşlerini incelediğimiz makalede Allah-varlık-insan-ibâdet ilişkisi tasavvufî bağlamda değerlendirilmiştir. Gazzâlî düşüncesinde gerçek ve mutlak tek bir varlıktan bahsedilebilir, o da Allah Teâlâ’dır. O’nun dışındaki varlıklar mukayyettir; yani varlıklarıyla yoklukları birbirine denktir. Çünkü varlık gösterebilmeleri için müteal varlık Allah’a muhtaçtırlar. Bu bakımdan ibâdetlerini O’ndan başkasına değil de sadece O’na özgü kılmaları, son derece tabiidir. Örneğin dağların ve kuşların, şimşeklerin ve gök gürültülerinin Yüce Allah’ı tesbîhi ibadet olarak telakki edilirken aynı zamanda bu varlıkların Allah’ın varlığına, birliğine ve kudretinin büyüklüğüne delâlet etmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Getirilen naklî delillerden ve mistik tecrübelerinden çıkarılan sonuca göre göklerde, yerde ve bu ikisi arasında her ne yaratılmış ise rükuda, oturarak ve kıyamda Allah’ı tesbih eder. İnsan ise bu nevilerin tamamını bir arada bulundurarak yüce Allah’a ibâdet etmek suretiyle cem makamına çıkmıştır. Bu noktada kalbi, akli, nefsi ve ruhuyla

111 Nikolay A Berdyayev, “Yaratıcılık ve Kurtuluş”, çev. Nesrin Ertürk, *Kesit Akademi Dergisi* 6/25 (2020), 766-768.

112 Gazzâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, 15-16.

113 el-Bakara 2/177.

diğer yaratıkların tamamından ayrılmakta; şuurlu ve bilinçli olarak âlemlerin Rabbi Allah'a ibâdet ederek imtiyazlı konuma yükselmektedir. İbadet fenomenlerini ifade etmek üzere sığınma, yüceltme, acziyetlerini ifade etme, havf ve recâ gibi duygularla yerine getirdiği belli bazı davranışlarla tabiat üstü bir varlık olan Allah'a ibadet ettiğini göstermektedir.

Varlık sahasına özel olarak indirilen insan, Allah tarafından kendisine gönderilen peygamberler sayesinde bilgilenme, bilgisini geliştirme ve karara varma yetileriyle inançlarını değiştirip değiştirmemekte muhayyer bırakılmıştır. Nefsine uyması halinde hayvanlardan daha aşağı konuma düşerken, aklın gereği sorumluluklarını yerine getirmekle meleklerden daha üstün bir konuma yükselebilmektedir. Çünkü hayvanlarda nefis varken akıl ve onları yönlendirecek peygamberleri yoktur. Melekler ise akıllı varlıklardır; ancak onların da mücadele etmeleri gereken nefisleri yoktur. Meleklerdeki akıl ve hayvanlardaki nefsin bir araya getirilmesiyle yaratılmışların en seçkinlerinden insanın nefsi, aklını gölgelediğinde hayvanlardan aşağı, akli nefsini tahakküm altına aldığında meleklerin fevkine çıkabilir. Bu doğrultuda insanlar dünyevî ve uhrevî menfaat elde etme, zarar ve sıkıntılardan kaçınma ve kurtuluş erme gibi duygu ve etkenlerle yüce varlığa inanmış ve inandıklarını uygun iyi niyet, söz ve davranışlarla yerine getirmiş; yani ibadet edegelmiştir. Diğer yaratıklarda bulunmayan yeteneklerle donatılmasına rağmen, onlardan ayrı ve sürekli olarak farklı tarz ve sembollerle Allah'a sığınma ve O'ndan yardım dileme duygusu hissetmiştir. Bu durum göz önünde alındığında onun ibadeti, Allah'a doğru sevgi dolu bir gayretle tapınma, O'ndan uygun şeyleri dileme, sevgisine mazhar olabilmek için tâzim ve saygı şeklinde kendini göstermiştir.

Kaynakça

- Adamson, Peter-Richard C Taylor. *İslam Felsefesine Giriş*. çev. M Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, Basım, 2007.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Atay, Hüseyin. *İbni Sina'nın Varlık Nazariyesi*. Ankara: Gelişim Matbaası, 1983.
- Aydınlı, Yaşar. *Gazzâlî: Muhafazakar ve Modern*. Bursa: Arasta Yayınları, 2002.
- Berdyaev, Nikolay A. "Yaratıcılık ve Kurtuluş". çev. Nesrin Ertürk. *Kesit Akademi Dergisi* 6/25 (2020).
- Bolay, Süleyman Hayri. *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*. İstanbul: MEB Yayınları, 1986.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Coşkun, İbrahim. "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde "Allah" Mefhumu". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)* 21 (2008).
- Çamdibi, Hasan Mahmud. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*. İstanbul: Han Neşriyat, 1983.
- Düzgün, Şaban Ali. "Varlık Ve Bilgi Aydınlanmanın Keşif Araçları". *Dini Araştırmalar* 10/30 (2008).
- el-Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Erba'în fî usûli'd-dîn fi'l-akâid ve*

esrâri'l-ibâdât ve'l-ahlâk. thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1424/2003.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Hikmetü fi mahlûkâtî'llah azze ve celle, Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazzâlî içinde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006a.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1433/2012.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Madnûn bih alâ gayri ehlihi, Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazzâlî içinde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006b.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Faysalü't-tefrika beyne'l islam ve'z-zendeķa*. Beyrut: Dâru'l Minhâc, 1438/2017.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn. thk. Sa'bu'l Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa. Dimeşk: Dâru'l-Feyhâ-Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 1431/2010.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *İlcâmü'l'avâm'an 'ilmi'l-keîâm, Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazzâlî içinde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006c.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*. çev. Serkan Özbudun. İstanbul: İnsan Yayınları, Basım, 1995.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mi'yârü'l-ilm*, İlmî Ölçütü. çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak. İstanbul: Elma Basın Yayınları, Basım, 2013.

- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mirâcu's-sâlikîn, Mecmûatü Resâili'l-İmâmî'l-Gazzâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006d.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mişkâtü'l-envâr, Mecmûatü Resâili'l-İmâmî'l-Gazzâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006e.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn, Mecmûatü Resâili'l-İmâmî'l-Gazzâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006f.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Tehafütü'l-felâsife, Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, Basım, 2005.
- Gündüz, İrfan. "Ceberüt". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Haziran 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceberut>
- Haksever, Ahmet Cahid. *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyake ve iyyake nesteîn*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1434/2013.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1419/1999.
- Karaman, Fikret ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kılıç, Cevdet. "Varlık Probleminin Zihinsel Gelişimi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004), 39-68.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn İbn Haccâc. el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. nes. Muhammed Fuâd-Abdülbâkî. Kahire: 1955.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Râgîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Mektebetu Nezâru Mustafa Bâz, ts.

Uludağ, Süleyman. "Tasavvuf". *İslam Ansiklopedisi*. Erişim 24 Aralık 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abd#2-tasavvuf>

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat Yayınları, 1971.